

Калиев А.С.

**АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН САЯСИЙ ПОРТРЕТИ САЯСИЙ
ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ**

Калиев А.С.

**ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ АЛЫМБЕК ДАТКИ КАК ОБЪЕКТ
ПОЛИТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ**

A.S. Kaliev

**POLITICAL PORTRAIT OF ALYMBEK DATKA AS AN OBJECT
OF POLITICAL STUDY**

УДК: 37.018.11

Макалада Алымбек датканын саясий портретине саясий өнүттө саресеп салынды.

Негизги сөздөр: эл башчылары, мамлекеттүүлүк, эгемендүүлүк, тарыхый инсандар, идеология, кыргыз төбөлдөрү, Кокон хандыгы, Орус империясы, Цин империясы, саясат, саясий өнүгүү, аскер башчы, тарыхый фактылар, Датка, башкаруу системасы, коомдук-саясий ишмер, аким, вазир, ордо, дипломат, киндик кан, ыйык жер, мансап, медресе.

В статье анализируется политический портрет Алымбека датки в политическом аспекте.

Ключевые слова: народные лидеры, государственность, суверенитет, исторические лидеры, идеология, кыргызские лидеры, Кокандское ханство, Российская империя, Империя Цин, политика, политическая развитие, глава воинов, исторические факты, Датка, управленческая система, общественный политический деятель, аким, визирь, ордо, дипломат, родина, мансап, медресе.

The article analyzed the political portrait of Alymbek Datka in the political aspect.

Key words: national leaders, statehood, sovereignty, historical leaders, the ideology, the Kyrgyz leaders, the Kokand khanate, the Russian Empire, the Qing Empire, politics, political development, the leader of the warriors, historical facts, population, management systems, public political figure, mayor, vizier, ordo, diplomat, birthplace, mansap, madrasah.

Кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүк доорунда, тарых барактарында советтик доордо көз жаздымда калып өзүнүн татыктуу баасын албай унутта калган эл башылардын инсандык сапаттарын, келечек муундарды тарбиялоодо окуп үйрөнүүө жана окутуп үйрөтүүгө жасалып жаткан аракеттер теманын актуалдуулугунан кабар берет. Кыргыз калкынын мамлекеттүүлүгүн дал ушул күнгө жетүүсүндө бараандуу орду бар көптөгөн журт башчыларынын тарыхтагы ордун тактоо да зарыл маселелерден. Эгемендүүлүктү алгандан бери инсан таануу багытында изилдөөлөргө кенен жол ачылды. Деги эле ушул тарыхый инсандардын жасаган эмгектерин коомчулукка таанытуу, улуттук идеологияны өстүрүү келечекке айкын жол ачары белгилүү.

Бизге жеткен маалыматтарда XIX кылымда кыргыз элинин турмушунда феодалдык коомдон калган, уруу-урууга бөлүп алган кыргыз төбөлдөрү же

өз ара бийлик талашып, же кун куушуп, ортодо карапайым эл азапка калган. Чынында эле кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүнө өзгөчө орду бар XIX кылымдын 2-жарымында кыргыздардын башын биктирүүгө чыйыр салып, башчылык кылган Алымбек датканын башкаруучулук, инсандык сапаттарына токтолууга болот. Профессор Т. Кененсариев дал ушул Кокон хандыгын өз ичине камтыган “Кыргыздардын 19-кылымдын 50-70 жылдарындагы саясий өнүгүүсү” [2] аталыштагы илимий эмгектеринде белгилеген. Көптөгөн журт башчылары элибиздин тарыхында ошол доордун опурталдуу саясий оюнуна баш-оту менен катышышты. Жеңген жана жеңилген учурлары да болду, ал гана эмес тарых барактарындагы инсандар кээ бири эртелеп ажал тапты, каны төгүлүп, эл-жерден ажыраган кырдаалдарга кез болушту. Алымбек датка тууралуу тарыхый даректерде карт тарыхтын барактарынан кездештирүүгө болот. Мисалы маалымат беттеринде ошол XIX кылымдагы кыргыз тарыхынын дагы бир атактуу тарыхый инсаны – адигине уруусунан чыккан Алымбек датка экени белгилүү. Бир тараптан ортолук хандык болгондугуна карабастан кысым көрсөткөн Кокон хандыгы, экинчи тараптан опол тоодой Орус империясы, үчүнчү тараптан Цинь империясынын кысымында калган калктын башына оор күн түшкөндүгү белгилүү. Эгемендүүлүктүн айкын жолунда Алымбек датканын саясий таржымалына токтоло турган болсок, өмүр жолу Кокон хандыгынын хандык катары түптөлүшү жана кыйрашы менен дал келет. Алымбек датка 1799-жылы туулуп көзү тирүүсүндө “биздин бабалар – атактуу Тагай бийдин агасы адигиненин тукуму, анын ичинде он эки ата хан баргынын урпагы” деп сыймыктана кеп кылчу экен. Алымбек датка саясатка эрте аралашып, жаштайынан Кокон бийликтери менен тыгыз мамиледе болгондугу тарыхта катталган. Датка деген наамды 1831-жылы, б.а. 32 жаш курагында алып, Ош шаары жана тоолуу Алай, Өзгөн менен Кара-Кулжа аймагы, Фергана өрөөнүнүн кыргыздар жашаган тарабы ар дайым Алымбек датканын жеке таасири астында турган [www.azattyk.org]. Профессор Т.Кененсариев дал ушул багытта Кокон хандыгын өз ичине камтыган “Кыргыздардын 19-кылымдын 50-70 жылдарын-

дагы саясый өнүгүүсү” (2) аталыштагы илимий эмгектеринде белгилеген.

Алымбек датканын атасы Асан бий уулу Алымбекти жанына ала жүрүп, эл жер тааныткан, көөнө тарыхы, маданияты бар өлкөлөрдөн көп нерсени үйрөткөн, киндик каны тамган ыйык жер Ата Журтгун, мал-мүлктүн, байлыктын баркын билгизген. Бала чагынан көп нерсеге көзү каныккан Алымбек эрте жетилип, эрдиги, акылынын тунуктугу, камбылдыгы менен элге алынды [1.179]. Атанын эркек баланы тарбиялоодо кошкон салымы зор мааниге алынгандыгы, инсандын эл кызматына жараарына түрткү болоору каралат. Алымбек датканын саясый портретине токтолсок:

1. Аскер башчы. Эл ичинен аскер топтоо жана аларды жетектөө. Алынган тарбиянын сапаттуулугу инсандын коом арасында өзүн алып жүрүүсү, дүйнөнү кабыл алуусуна, мамлекеттик түзүлүштүн атрибуттары менен башкы белгилерин, маани маңызын, башкаруу системасын, өзгөчөлүктөрүн аны башкаруу өнөрүн өздөштүрүп хан бийлигинин жашыруун татаал сырларын кабыл алуусуна түрткү болот. Саясый тажрыйбанын барган сайын өсүшү анын дүйнөгө болгон көз караштарында, айлана чөйрөгө, замандаштарына карата мамилесинде, жалпы кыргыз элинин келечек тагдыры тууралуу ой жүгүртүүсүндө кескин өзгөрүүлөрдүн болушуна шарт түздү.

2. Датка наамына татыктуу инсан. Тарыхый даректерде ал 1826-1827- жылдарда, 27 жашка келип калган Алымбекти Кокон ханы Мадали хан мамлекеттик кызматка тарткан. 31-жашында ага датка наамы ыйгарылат. Кудаяр ханды бийликтен шыпырып, ордуна Малабекти отургузгандардын бири Алымбек датка болгон. Малабек болсо аны Анжиянга аким кылып дайындап, ал гана эмес башкы вазир, аскер иштерин тейлеген жакын адамы катары кармаган. Малабек Коконго хан болгон заманда Алымбек датканын бүткүл хандыкка таасири аябагандай күчөп, анын пикирлештери жана шериктештери Маргалаңдан Ташкент шаарына чейин бийлик башында турган. Алымбек датканын коомдук саясый ишмердигинин туу чокусу XIX кылымдын I жарымына туура келет [2]. Кошуна хандыктар менен карым-катнаш жасоодо Улуу Жибек Жолунан орун алган Алай жергеси, аны жердеген кыргыз калкынын тайманбастыгы, өнүгүү көрсөткүчү Алымбек датканын датка болуп көтөрүлүшүнө чон таасир берген.

3. Кокон хандыгынын коомдук-саясый ишмери. Ал чарбалык турмуштагы кыргыздардын татыктуу ордун табууга, көп күч жумшаган. Эң башкысы хан ордосундагы саясый кызматтарды ишенимдүү аткарган жана ордого таасир көрсөтө алган, мүмкүнчүлүккө жараша ыңгайы келгенде кыргыздардын көз каранды эместигин камсыз кылууга, өз алдынча бирдиктүү жана түпкүлүктүү мамлекетин түзүүгө жол издеген. Буга анын айрыкча 1845-1861-жылдары жасаган иштери күбө [2-183].

4. Даанакер саясатчы, мамлекеттик ишмер. Тактап айтсак Т.Кененсариевдин пикирине ылайык

XIX кылымда 50-жылдардын аягында Кокон хандыгынын саясый турмушунда олуттуу роль ойногон ордодогу опол тоодой ордуна басым жасалып, атүгүл өтө кооптуу учурда вазирлик мансаптын машакаты көп жооптуу оор жүгүн көтөргөнү ачык айтылган. Бир кезде Анжияндын акимдигинен алынган Алымбек датка эми кайрадан келкели келип бийиктеп, ордодогу эң жогорку бийликке жеткени, дээрлик 4 жыл бою (1858-1862-жж) хандыктын тагдырын чечип турганы шексиз [2-192] дейт.

5. Саясый алака түзгөн дипломат. Академик Б.Жамгырчиновдун жазганына караганда айрым ийгиликтерге карабастан Алымбек датканын абалы оор бойдон кала берген. Ал жалпы кыргыздардын бирдиктүү өз алдынча хандыгын түзүүгө чара көрүп жол издеди. Ошондой асыл оюн аткарууга өз элинин мүмкүнчүлүгү аз, күч-кубаты жетишсиз экендигине көзү жеткендиктен ал Жети-Суудагы орус бийлиги менен байланыш түзүүгө аракет жасаган. Эгерде Кокон ханы катуулап кысып кирсе алардын жардамына таянууну көздөгөн жана дипломатиялык, саясий жактан колдоо көрсөтүүсүнөн үмүттөнгөн. Биз чоң окумуштуунун акыйкат айтылган тыянагына кошулуу менен, анын эч калети жок айныксыз чындык экенин баса көрсөтүүнү туура көрдүк. Кезинде өзбек тарыхчысы Х.Бабабеков дагы жогоруда аты аталган академиктин оюна окшош тыянакка келгени белгилүү [5.195].

6. Кыргыз элин бириктирүүгө жана бирдиктүү өлкө курууга чыйыр салган патриот. Жалпы кыргыз аймагынын биригүүсүнө жол ачкан. Айтор Алымбек датка Кокон ордосунда кызмат өтөгөн жылдарда өз элинин кызыкчылыгын эсинен чыгарбастан аны жогору баалагандыгы эл үчүн жасап өткөн ишмердигинен көрүнүп турат.

7. Ал аткарган белгилүү жумуштардын бири Ош шаарын түптөөгө жана өнүктүрүүгө өзгөчө салым кошкон. Мисалы, Анжиянга аким болуп турганда саясый экономикалык борбор катары Ошко көчүрүшү далил боло алат.

8. Калктын камын ойлогон камкор инсан. Айыл чарбаны өздөштүрүүнү колго алгандыгы Алымбек датканын дын жерлерди өздөштүрүүгө кыялатып 9 дап арык каздыртып Ак бууранын суулары: Төлөйкөн, Жапалак, Жоош, Баргы (азыркы Жаннат арыгы), Баба (Увам арыгы), Анжиян, Сабай, Коңурат, Кыдырша арыктарын айтсак болот [5.198].

9. Алымбек датканын үй-бүлөдөгү орду да өзгөчө. Анткени ал татыктуу ата жана акылдуу жубай.

10. Акылдуу кеңешчи. Анын түздөн-түз кийлигишүүсү аркасында өлкөдөгү эң башкы мансап-мартабалар кыргыздын мыкты чыкмаларына ыйгарылган. Алсак, көп ирет кыйла эмгеги өткөн өз вазири Алымбек датканын сунуш-талабына ылайык Мадали хан кыргыз урууларынын чыгаан жол башчылары: Сейитбек датканы Ходжентке, Молдо Касымды Нау чебине койгон. Исфаранын акими Сатыбалды датка жана башка ордо кишилер да кыргыздар эле [5.192].

11. Билим багытына өзгөчө салым кошкон ишмер. Ошко медресе курдуруп жаштардын сабатын жоюга, билим алуусуна өзгөчө көңүл бургандыгы.

Чынында эле Алымбектей зирек башкаруучунун ошол коомдогу орду баа жеткис жана тарыхый зарылдык болгон десек жанылышпайбыз. Бул пикирибизде философиянын тарыхынын төмөндөгү фактылары толук бекемдейт. “Говоря о великих личностях, следует отметить то, что они появляются тогда, когда общество в них нуждается. Другими словами, они выходят на историческую арену, в связи с возникновением в обществе великих задач, для решения которых требуется объединение усилий большого числа людей. Таким образом, деятельность великих личностей не является случайным, а необходимо обуславливать объективными обстоятельствами, складывающимися независимо от воли и желания людей, самим ходом исторического развития” [7.356].

Жыйынтыктап айтканда Алымбек датканын өмүр-жолун, тарыхын, идеологиялык көз карашта-

рын, жалпы эле кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүнө жана бекемделүүсүнө жасаган барандуу салымын ушундай илимий-кеңешмелерде талкууланып, окуп үйрөнүү менен коомчулуктун баардык өкүлдөрүнө сабак болуусуна терендетип изилденүүсү алдыга карай өнүгүүгө жол ачат деген пикирдемин.

Адабияттар:

1. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. -Б., 2003, 179-бет.
2. Кененсариев Т.К. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жж. саясий өнүгүүсү. - Б., 2009.
3. Кокандское ханство по новейшим известиям. Военный сборник №7. СПб., 1869.
4. Молдокасымов К. Алымбек датка-Кокондун баш вазир. // Кыргыз Руху. 10,17 март 1995-ж. Курманжандын көз жашы.
5. Омурбеков К.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы орду жана ролу. – Б., 2003, 192, 195-беттер.
6. www.azattyk.org/content/kyrgyzstan_history/24979150.html
7. Шептулин А.П. Философия. - М., 1970, 356-бет.

Рецензент: кандидат исторических наук Маматов А.М.